

Slobodan Samardžić

GRADJANSKO DRUŠTVO U REALNOM SOCIJALIZMU?

Izrazi koji su upotrebljeni u naslovu ovog rada (gradjansko društvo i realni socijalizam) predstavljaju međusobno isključujuće entitete. Činilac takvog, isključujućeg, odnosa je realni socijalizam, tj. komunistički pokret (partija) koji ga je stvorio, budući da je u njegovom programu i praktičnoj politici kao osnovni stajao akt ukidanja — svejedno da li rušenje ili prevladavanje — tzv. gradjanskog sveta. Pošto se razvijeni gradjanski svet pokazao isuviše tvrdokornim za ovaj istorijski eksperiment, njegovo „ukidanje“ bilo je izvršeno na prostorima gde je on tek počeo da stupa, dakle sa stanovišta doktrine-vodilje (marksizma) — nužno u kvazi-obliku. Interes političkog pokreta brzo je saobrazio doktrinu stvarnim događajima (marksizam-lenjinizam), a društvena konstrukcija koja se na njoj gradila po svemu je trebalo da se razlikuje od gradjanskog društva. Ta razlika, umesto da bude istorijsko-razvojna, postala je nužno samo geografska, tako da se osnovno pitanje revolucije pretvorilo u konkretan vojno-politički problem — kako od gradjanskog sveta oduzeti što više prostora. Najveći, i verovatno konačni, uspeh ove promenjene strategije usledio je krajem drugog svetskog rata, kada je realizovan sporazum sa Jajte. Socijalizam u jednoj zemlji evoluirao je u socijalističku zajednicu. Ali umesto mirne unutrašnje evolucije praćene povremenim spoljnim ekspanzijama radi proširenja prostora, zajednicu su počeli da potresaju nemiri u pojedinim njenim državnim celinama koji su nagovestili jednu slutnju: udaljavanje od gradjanskog sveta nije ireverzibilni proces kako se to na početku mislilo. Naime, svi antisistemske društveni pokreti koji su nastali u zemljama pripojenim posle drugog svetskog rata — u DDR-u 1953, u Mađarskoj i Poljskoj 1956, u ČSSR-u 1968, u Poljskoj 1970, 1976, 1980—81 — zahtevali su svojevrsno vraćanje elemenata gradjanskog društva izraženo u društvenoj i privrednoj liberalizaciji i političkoj demokratizaciji.

Od elemenata gradjanskog društva do sistema ponašanja koji mu je sasvim svojstven

Društveni pokreti koji su u pojedinim zemljama socijalističke zajednice nastupali kao opozicija sistemu, imali su različite forme ispoljavanja. Svi zajedno, međutim, mogu se posmatrati kao jedinstveni evolucionarni proces ciljeva i načina borbe. Pokreti pedesetih godina bili su u osnovi radničke akcije uz podršku inteligencije sa, rekli bismo, klasičnim socijalističkim zahtevima (pitanja klasne emancipacije), odevenim u demokratsko ruho. Jedna decenija socijalističke vladavine pokazala je da bez demokratije nema socijalizma, ali se takodje mislilo da bez socijalizma nema demokratije, jer su interesi radničke klase još slovili (i u pomenutim pokretima) kao orbita svih drugih društvenih interesa. Ovaj stav u osnovi je zadržao ideološku snagu i u šezdesetim godinama; ovoga puta nisu ga branili društveni pokreti, već preostali nosioci njihovog idejnog kontinuiteta skoncentrisani u humanističkoj inteligenciji (revizionističkom marksizmu) i delovima važnijih političkih struktura (reformskom socijalizmu).¹ Vrhunac ovog pokušaja da se

preokret inicira i izvede „iznutra“, i to redosledom – partija, država, društvo (privreda, kultura, svakodnevni život), usledio je u ČSSR-u 1968. Posle tog iskustva drastičnog završetka i nekoliko elementarnih radničkih pobuna u Poljskoj (1970. i 1976.), nastupa vreme drugačije artikulacije masovnog opozicionog ponašanja u nekim od ovih zemalja.

Ovde su odlučujuća iskustva Poljske i Madjarske u poslednjoj deceniji, iako međusobno različita. Proces društvenog samoorganizovanja dobija postepeno prvenstvo u odnosu na dotadašnje iskustvo direktne političke opozicije. Ta dva modela javnog društvenog ponašanja dolaze u odnos primarne (društveno samoorganizovanje) i sekundarne (politička opozicija) strategije. Osnovna stvar postaje stvaranje solidne građanske „infrastrukture“, koja niukom slučaju ne odgovara postojećem tipu političke dominacije, i koja bi samim svojim postojanjem, pre nego direktnim izazivanjem centara vlasti, nagoveštavala alternativu.

U čemu se sastoji ta građanska „infrastruktura“ i zbog čega možemo da je nazivamo upravo građanskom? Ovde nam kao uzor može da posluži predistorija „Solidarnosti“, ali i elementi artikulacije autonomne građanske javnosti u Madjarskoj. Najpre, reč je o svojevrsnoj reafirmaciji klasičnih građanskih vrednosti – autonomije ličnosti i udruživanja na osnovi konsenzusa, zahtevu za ličnim i političkim slobodama i pravima, potrebi za autonomnim sferama javnosti, idejnom i političkom pluralizmu. Društvo se, dakle, može samoorganizovati jedino uz poštovanje i zadržavanje pluraliteta mišljenja, interesa i potreba unutar sebe, a to je moguće postići samo onda kada su njegovi članovi (pojedinci) medju sobom formalno jednaki. Pošto u datom trenutku ne postoji garant ove formalne jednakosti medju pojedincima – nezavisni pravni sistem, normativna osnova te jednakosti nije pozitivno-pravna, već pre običajna, moralna, tradicionalna ili je izvedena iz odredjenih široko prihvaćenih predstava o društvenoj pravičnosti. Uzgred, ovde je sadržana i jedna od principijelnih granica one ideje o građanskom društvu unutar realnog socijalizma koja je izvedena unutar opšteg naziva „antipolitika“ (G. Konrad). (Na ovaj problem ćemo se još vratiti).

Sredinom sedamdesetih u Poljskoj je shvaćeno da nikakvi posebni društveni interesi, samim tim ni posebne društvene teorije, projekcije pa ni pokreti koji bi nastali zbog tih posebnih interesa, nisu u stanju da društvo izvedu iz stanja potpune anomije i suprotstave se važećem tipu političke dominacije. Reafirmacija građanskih vrednosti izvršena je na osnovu tog saznanja. Bilo je neophodno društvo kao celinu suprotstaviti državi, istovremeno vodeći računa da se ne prave prethodne greške homogenizacije na osnovi jednog, bilo kog, interesa, već, naprotiv, uz svo uvažavanje postojećeg stanja društvene diferenciranosti. To je bio uslov da se stvore organizacije na bazi društvenog konsenzusa sa minimalnim socijalnim i političkim programom (kao što je bio Komitet društvene samozaštite), a onda i oblasti nezavisnih javnosti kao, iako nezvanične, institucije pluralizma mišljenja, izražavanja i delanja.² Sposobnost za društveno samoorganizovanje slovila je kao trajna vrednost, nezavisna od trenutnih političkih stanja, pa prema tome i kao trajni izvor društvene i, ako to uslovi dopuštaju, političke opozicije. „Solidarnost“, kao sindikalna radnička organizacija, nastala je iz takve opšte društvene sposobnosti (Kastorijadis bi rekao – društvene imaginarnosti), odredjene građanske zrelosti i snage. „Solidarnost“ nije, naravno, bila samo sindikalna radnička organizacija, već u datom trenutku i kvintesencija društvene opozicije poretku. Organizacija je ukinuta onda kada je svoju društvenu moć pokušala da pretoči u konkretne političke zahteve.³ Iako je društveni pokret 1980. i 1981. godine svoj sadržaj skoro sasvim poklopio sa delovanjem „Solidarnosti“, ukidanje sindikata nije značilo katastrofu pokreta, jer stupanj građanske zrelosti koji je ovaj pokret dostigao teško može biti vraćen nazad. Drugim rečima, stvoren je model opozicionog društvenog ponašanja koji će važiti još za dugi niz godina.

Tako proizilazi da je stvaranje građanskog društva konstanta, dok je direktan uticaj na tip političkog poretka varijabla u delovanju društvene opozicije u zemljama srednje i istočne Evrope. Odnos uske međuzavisnosti ova dva tipa delovanja iz vremena neposredno pre stvaranja „Solidarnosti“ i tokom legalne aktivnosti ove organizacije, preobrazio se posle njenog ukidanja u odnos razlike, pa i suprotnosti. Model *antipolitike* koji je razvio Djerdj Konrad najbolje govori o pomenutoj evoluciji stava. Svu raspoloživu sposobnost društvenog samoorganizovanja, naime, treba držati što dalje od oficijelnih institucija poretka. Zbog toga je samo slobodno vreme vreme različitih oblika društvene samodelatnosti – nezavisni seminari, naučna udruženja, samizdat, dok je prostor ovih aktivnosti – privatna stan. „Radno vreme pripada njima, slobodno vreme nama“, odlučno ističe Djerdj Konrad,⁴ povlačeći debelu liniju razgraničenja između oficijelne javnosti i nastajuće slobodne i autonomne građanske javnosti. Građansko društvo bi, dakle, trebalo da nastane u pukotinama nekontrolisanog života, kojih kao da je dovoljno da mogu da preplave celu zemlju. Medjuljudska povezivanja su individualna, dobrovoljna, konsensualna. Društvena moć koja proizilazi iz tih povezivanja je kulturno-moralne prirode, nikako političke u onom uskom smislu vlasti i vladanja. „Antipolitika je politizacija čoveka koji ne želi da bude političar, niti da uzme učešća u vlasti“. Ona nije ni potpora ni opozicija vladi. Štaviše, „ako bi politička opozicija došla na vlast, antipolitika bi opet i nasuprot novoj vlasti iskazivala distancu i nezavisnost.“⁵

Ovaj stav, koji je danas spreman da prihvati veći deo mađarske i poljske inteligencije, rezultat je političkog neuspeha „Solidarnosti“. Pokazalo se, naime, da ma kakav pokret s neposredno političkim ciljevima, orijentisan dakle na državne strukture i institucije, nema izgleda na uspeh, makar ga podržavalo i devet desetina populacije. Činjenica pripadnosti jednom vojnom savezu ovde se (još jednom) pokazala čvršćom od masovno izražene volje da se promeni politički poredak. Ukidanje „Solidarnosti“, možda još više od same činjenice ukidanja – način na koji je ova organizacija osujećena u svom delovanju, kao da je pokazalo konačne i principijelne granice metode političke akcije. Zbog toga je u kasnijim razmatranjima, kao što je pomenuto Konradovo, više insistirano na društvenom procesu koji je omogućio „Solidarnost“, nego na konkretnim iskustvima ove organizacije.

Zašto baš – građansko društvo?

Svi današnji posmatrači zbivanja u istočnoevropskim zemljama lako će se složiti oko konstatacije po kojoj parametri građanskog društva nisu primereni ovim socijalističkim poretcima: razvijeni sistem potreba ne može da se ustanovi u sistemu imperativnog nadzornog plana i komandne ekonomije, instituciju zakona kao forme jednakosti isključuje ideja supstancijalne pravde, sistem pluralizma ne može postojati u situaciji monopola jedne partije, najzad, ideja javnosti ne može se realizovati u uslovima apsolutnog vladanja.⁶ I pored ovih strukturnih zapreka ideji građanskog društva, elementi njegovog konstituisanja ovde su ipak na delu (konkretno – u državama koje smo pominjali), a misao o građanskom društvu kao trajnoj opoziciji poretku dobija sve više pristalica. O kakvom je fenomenu reč?

Pre svega, uprkos svom istorijski prepoznatljivom nazivu, čini mi se da je reč o specifičnoj društveno-istorijskoj pojavi. Najpre, ona se zbiva u poretcima koji je sistemski isključuju i, što je još važnije, nekoliko vekova nakon nastanka originernog građanskog društva u zapadnoj Evropi. Uz ovu konstataciju može se pomisliti da je reč o prirodnom, iako teško uspostavivom, kontinuitetu odredjenih vrednosnih, kulturnih i moralnih struktura, koje su pre zapadanja ovih društava pod socijalistički poredak bile čvrsto ukorenjene u njima. Upravo bi ispitivanje ovih struktura dalo odgovor na pitanje o mogućim obeležjima građanskog društva i tipu institucionalizacije, koji bi u postojećim uslovima predstavljali makar jasno prepoznatljiv vrednosni okvir.⁷

Nastup ideje o građanskom društvu kao obliku masovnog opozicionog ponašanja značio je istovremeno napuštanje stava o striktnoj povezanosti socijalizma i demokratije. Demokratija je počela da slovi kao samostalna vrednost, nezavisna od specifičnih socijalističkih ciljeva. To je, čini se, bio prirodni put sve masovnije percepcije u kojoj je, ovoga puta, demokratija povezana sa vrednostima građanskog društva, dakle individualizma, autonomije (pojednica i udruženja), pluralizma, građanskih sloboda i prava. Demokratija je, dakle, umesto sa socijalizmom, stopljena sa izvornim i klasičnim liberalnim vrednostima, koje su postale temeljnijim od kompleksa socijalističkih vrednosti, čak i ako bismo ih posmatrali nezavisno od konkretnih poredaka.⁸ Medjutim, ta liberalna demokratija ovde treba da odigra specifičnu ulogu. Ona treba da stvori prostor za društvo koje je spremno da uči.⁹ Znači, domen njenog dejstva je isključivo društvo.

Poznato je da je klasična liberalna demokratija imala daleko širi domen prostiranja. Ona je obuhvatala celokupnu javnu sferu, bez obzira da li je reč o društvu ili državi. Liberalnom građanstvu bilo je jasno da se oblast građanskih vrednosti (prava i sloboda) ima proširiti i na javnu vlast (pre svega na nju), jer je te vrednosti trebalo institucionalno obezbedjivati i čuvati. Pokazalo se da građansko društvo nije moguće bez pravne i demokratske države, a to znači ni bez opšteg karaktera zakona, podele vlasti i slobodne reprezentacije interesa. Sve ovo moguće je obezbediti samo u sferi državnog delovanja i institucija, koje se nalaze u stanju funkcionalne razdvojenosti od društva, a ne apsolutne. Činjenica je, medjutim, da su ovakav razvoj ostvarile samo države zapadne Evrope (i Sjedinjene Države). Samo je ovde došlo do potpune laicizacije državnih institucija i politike, što znači funkcionalne podređenosti države društvu. Nemačka i Austro-Ugarska dočekala su prvi svetski rat sa poluustavnim monarhijama i još uvek važećim staleškim elementima u konstituisanju i vršenju državne vlasti. U novoosnovanim državama srednje Evrope nakon toga rata, jedino je Čehoslovačka poprimila formu ustavne, demokratske države. Građansko društvo ostalo je na ovim prostorima trajno prikraćeno opštih političkih formi svoje hegemonije, što je imalo negativno povratno dejstvo i na prostorima njegove kulturne hegemonije.

Delom zbog pomenutih istorijskih činilaca, delom zbog postojećeg socijalističkog poretka, inoviranje ideje o građanskom društvu ima na ovim prostorima sasvim specifično značenje. Ono je skoncentrisano u procesima negativne politike (naročito posle ukidanja „Solidarnosti“), omasovljenja prećutnog bunta i stepenog stvaranja kulturno-normativnih simbola alternativnog društvenog života i ukupnog ponašanja. Zanimljivo je da se u isto vreme na Zapadu stvaraju novi oblici kolektivnih akcija, vaninstitucionalnog političkog angažovanja i svakidašnjeg života, kojima je u osnovi takodje reafirmacija nekih temeljnih vrednosti građanskog društva. Ali ovaj uporedni proces pre nam ukazuje na razlike nego na sličnosti tih kretanja. Novi društveni pokreti na Zapadu proistekli su iz krize države blagostanja ili moderne socijalno-pravne države. Ta kriza ogleda se u procesima hiperracionalnosti ekonomskog, tehnološkog, političkog i vojno-odbrambenog sistema, koji zapadaju u opasnost da ne primete granice svojih mogućnosti autoregulacije, čemu sledi povećana produkcija efekata iracionalnosti – ugroženost okoline, zastarelost i ograničenost energetskih izvora, stalna pretnja miru, politički proces bez aktivne građanske participacije (masovna demokratija) i samim tim ugroženost izvora legitimnosti.¹⁰ Otpor koji se u obliku novih društvenih pokreta formira tim procesima već unapred računa s odredjenim demokratskim prostorom – slobodom mišljenja, javnog okupljanja i manifestovanja, štampe itd. Vrednosti koje pokreti razvijaju kao svoj doprinos „novom kolektivnom političkom identitetu“ (Offe) kao što su – autonomija, identitet, participacija, decentralizacija, samo-pomoć, idealno se nadopunjuju s trajnijim vrednostima demokratskog prostora, a i same ne predstavljaju nešto istorijski novo, „postmoderne vrednosti“, već pre „selektivnu radikalizaciju modernih vrednosti“ na tragu „moderne kritike modernizacije“.¹¹

Ako ovome dodamo već višegodišnje iskustvo ovih pokreta i u okvirima institucionalizovane politike, onda je jasno da se lista pomenutih razlika još više proširuje. Iz tog ugla posmatrano, zalaganje Džona Kina (John Keane) za produbljivanje razlike između građanskog društva i države kao pretpostavke novog „puta u socijalizam“ i polaznog stava socijalističke teorije demokratije, predstavlja za Zapad, čak i uz upotrebu reči „socijalizam“, ovde legitimne, samo prilog odredjenom istorijskom kontinuitetu. Dok se tamo može govoriti o „postliberalnoj rekonstrukciji građanskog društva“,^{1,2} na Istoku je u najboljem slučaju reč o njegovom proto-liberalnom nastajanju.

Na Zapadu je građansko društvo bilo moguće bez pravne i demokratske države samo u fazi njenog nastajanja. Po svoji prilici ista uslovnost važi i za građansko društvo koje bi se razvilo unutar postojećeg socijalizma. Samim tim, program „antipolitike“ može da ima samo etapno važenje. Ali isuviše insistirati u ovom trenutku na pomenutoj uslovnosti, značilo bi prekidanje moguće evolucije građanskog društva u istočnoj Evropi u njenom larvenom stadijumu. Jer državno ustrojstvo u ovim zemljama ne samo da je sušta suprotnost pravnom i demokratskom poretku, već ga u svom političkom i ideološkom delovanju ono smatra neprijateljskim. Sasvim je onda jasno da dok se ne stvore forme direktnog uticanja na strukture vlasti u pravcu demokratizacije i pravnosti, „antipolitika“ ima autonomno važenje kao proces formiranja građanskog društva „u sebi“. Ali takvih formi direktnog uticanja ne treba se lišiti, ma kakve one bile. Verovatno da se iskustvo sa „Solidarnošću“, kao legalizovanom organizacijom koja je ovakav direktan uticaj mogla da vrši, više neće ponoviti. Posle toga iskustva postalo je jasno da je barijera socijalističke zajednice neprekoračiva i za ma kako masovan društveni pokret, makar se on rukovodio i evolutivnim socijalnim programom. Oдавde je lako izvesti sledeći zaključak: ako je razvoj ovih društava tako sudbinski povezan sa socijalističkom zajednicom, onda je jasno da se, uporedo sa stvaranjem različitih formi otpora, srazmerno velika pažnja mora posvećivati zbivanjima u matičnoj zemlji te zajednice – SSSR-u. Ovaj „real-politički“ ustupak, kojeg su prinudjeni da pruže pokreti za autonomiju, čini se da će morati da zaokuplja njihovu sve veću pažnju. Ako je kulturno-politički obrazac njihovog delovanja okrenut Zapadu, sistemska realnost njihovog života okrenuta je Istoku. Za delovanje ovih pokreta, a u tom smislu i za razvoj građanskog društva, ne bi bilo ništa nepovoljnije nego od ove istorijske činjenice napraviti šizofrenu situaciju. Ovu opasnost izgleda da je osetio i autor „antipolitike“ kada je, uprkos svemu, napisao: „Mi imamo elementaran interes za sovjetske reforme; mi ne možemo stvoriti život vredan čoveka sve dok građani našega velikog saveznika ne učine pokušaj da sebi stvore život vredan čoveka“.^{1,3}

Aktuelnost (još jednog) novog početka?

Postoji jedna stanovita razlika u akcentovanju kada se govori o reformama u zemljama srednjoistočne Evrope i u Sovjetskom Savezu. U prvom slučaju, reforme se javljaju s vremena na vreme, ali u principu redovno, kao akcije vladajućih struktura usmerene na odredjene mehanizme privrednog sistema ili javnog života s ciljem njihovog prepravljavanja. Takve akcije slede posle većih društvenih potresa, smanjene privredne efikasnosti i proizvodnosti, većih (otkrivenih) političkih korupcija, ili iz potrebe prilagodjavanja odredjenim promenama u SSSR-u. (Izuzetak ovde mogu predstavljati pokušaji privrednih i političkih reformi u ČSSR-u 1968, i odredjeni periodi privredne reforme u Madjarskoj od 1968. do danas.) Svi ti pokušaji, računajući ovde i pomenute izuzetke, ne mogu se, u pogledu očekivanja – ne samo socijalističke, nego i svetske javnosti – porediti sa reformama koje je u drugoj polovini pedesetih nagovestio Hruščov, ili onima koje sada nagoveštava Gorbačov. Niko ko poznaje prilike u SSSR-u ne postavlja u prvi mah tako „principijelna“ pitanja o inicijatoru reforme, njenom programu, subjektima sprovođenja, društvenim snagama na koje će se oslanjati. Uz poštovanje dominantne

logike reprodukcije samog sistema, za početak je dovoljna *volja* reformskog krila u partiji da se ona započne i *moć* da se početak inicira. Naizgled, u odnosu na društvene pokrete u (nekim) zemljama srednjoistočne Evrope, povremenu ili trajniju društvenu moć opozicije, elemente nastajućeg građanskog društva – prisutni su skromni zahtevi. Ipak, druga polovina osamdesetih, a možda i jedan duži period, biće i u tim zemljama obeležena pogledima posmatrača i aktera u tokove i izglede reformi koje je u poslednje dve godine nagovestio Gorbačov.

Društveni procesi, čak i u totalitarnim sistemima, odvijaju se značajnim svojim delom s onu stranu volje vladajućih struktura. Ta istorijska činjenica daje za pravo i onima koji priželjkuju demokratizaciju društvenog i političkog života u istočno-evropskim socijalističkim zemljama da naprave „scenario“ poželjnih, ali i mogućih promena u tim zemljama. Takav scenario nije danas ništa drugo do analiza *mogućnosti* demokratizacije sovjetskog društva na osnovu nagoveštaja reformi koji je pružio Gorbačov. Sovjetsko društvo je u centru pažnje ne samo zato što su upravo tamo reforme nagoveštene, već i zato što je jasno da bi ostala istočnoevropska društva, što zbog imitativnog karaktera njihovih režima, što na osnovi već iskazanih sposobnosti za promenu, vrlo brzo preduzela određene inovativne akcije. Na ovom mestu moguće je ukazati samo na određene društvene i političke strukture u Sovjetskom Savezu čije bi reformisanje predstavljalo pozitivan doprinos dalekosežnom i dugoročnom procesu demokratizacije u ovom društvu.

U analizi ne bi valjalo krenuti od tipa vladavine (jednopartijska autoritarna vlast koja opstaje jedino ako, barem tendencijski, obuhvata sve društvene strukture i oblike života), jer ovde je reč o najtvrdokornijoj, u osnovi određujućoj, strukturi, koja će se verovatno najsporije menjati. Mnogo je uputnije krenuti od socijalne strukture i vladajućih oblika konsenzusa u društvu, jer oni mogu biti i konstantni i promenljivi element (samim tim i element promena) u sistemu. Ako krenemo od pretpostavke, na osnovu očiglednih indicija, da je deo rukovodstva u SSSR-u, koji trenutno ima političku inicijativu, spreman da krene u reforme, onda je jasno da se ono mora suočiti sa sistemskim kompleksom kojeg je Viktor Zaslavski nazvao neostaljinističkom državom.¹⁴ Taj sistem svoju relativnu stabilnost mogao je da zahvali tome što je rukovodeći sloj uspevao da simulira elemente socijalnog konsenzusa doziranim otvaranjem šansi deprivilegovanih društvenih slojeva za srazmerno više oblike socijalne promocije, kao i garantovanjem statusa već privilegovanih slojeva. To je omogućavala socijalna struktura sovjetskog društva koja se, po Zaslavskom, zasniva na tri elementa stratifikacije – vertikalnom, horizontalnom i nacionalnom. Vertikalni element čini stratifikaciju na osnovu izvora prihoda i mesta u podeli rada (u okviru ovog elementa privilegovani su politička birokratija, radnici tzv. zatvorenih preduzeća i polukvalifikovani radnički sloj); horizontalni element čini stratifikaciju na osnovu mesta stanovanja (selo, otvoreni grad, zatvoreni grad – žitelji poslednjeg imaju znatne privilegije u odnosu na žitelje sela ili otvorenog, tj. provincijskog grada); nacionalna stratifikacija je dvojna – rusko i nerusko stanovništvo, s većim privilegijama prvih.

Sistem se legitimisao održavanjem i reprodukcijom privilegija onih koji su na višim mestima stratifikacione lestvice, kao i povremenim otvaranjem mogućnosti svima drugima da se dočepaju perspektivnijih uslova života i rada. Tako se član nižeg sloja preko obrazovnog sistema ili društveno-političkog aktivizma mogao dokopati aparata, svejedno da li iz pravca deprivilegovane nacije ili radničke familije, kao što je i radnik sa sela (kolhoznik ili sovhoznik) mogao da dobije privremeni pasoš, ode u grad na privremeno radno mesto s mogućnošću da tu i ostane ukoliko bude dovoljno konkurentan radniku koji je od ranije tu (fenomen tzv. limitčika). Ovi oblici socijalne pokretljivosti nisu, međjutim, mogli imati bilo kakav uticaj na povećanje proizvodnosti rada u privredi ili njeno drugačije organizovanje. Bili su to sasvim nemoderni oblici pokretljivosti koji su, zbog svog neekonomskog konkurentskog dejstva, negativno uticali na ponašanje kvalifikovanih radnika, tehničara, stručnjaka

i delova humanističke inteligencije. Pokazalo se da je funkcija „organizovanog konsenzusa“ bila samo u zameni masovnog terora koji u poststalinističkom vremenu više nije mogao biti instrument vladanja. Kada je, međutim, zbog neefikasne privrede — čak i iz ugla planske ekonomije gledano — i povećanih troškova naoružanja u sedamdesetim godinama postalo jasno da se privredna osnovica društva relativno smanjuje, i postojeće forme konsenzusa perspektivno su došle u pitanje. Za ljude u rukovodstvu koji su gledali dalje od toga kako obezbediti socijalni mir (uz osnovu koja se krnji) pitanje modernizacije postavilo se kao samorazumljivo.

Danas se u Sovjetskom Savezu angažovanje u pravcu reformi sprovodi pod firmom demokratizacije. Taj izraz ima u ovom slučaju vrlo specifično značenje. Najpre negativno, kao „antibirokratizam“, čime se želi napraviti određena diferencijacija u rukovodstvu („za“ ili „protiv“ perestrojke), a osim toga i pokrenuti šire socijalne slojeve da podrže „kurs reformi“, samim tim i onaj deo rukovodstva koji ih pokreće. Zatim, demokratizacija trebalo bi da predstavlja i načelnu otvorenost za *javnu kritiku* svojevolijskog političkog ponašanja, za koje se još uvek misli da je bitan činilac u stagnaciji sistema. Proces demokratizacije ima, dakle, još uvek vrlo usko značenje. Ono se svodi na određeno popuštanje vlasti na području kontrole javnog i privatnog života i na svesrdno prihvatanje ove prakse u onim profesijama kojima je javni život prostor reprodukcije — novinarstvo, književnost, umetnost. Reformska politika još nije dovoljno uobličena da bi se znalo čije interese će da pogodi, a čije da promovise. Zbog toga se danas pristalice i protivnici reforme mogu naći u svim slojevima podjednako, tako da je još uvek neobično teško formulisati politički program za *većinu*.¹⁵

Proces demokratizacije ne mora zato nužno da dovede do demokratije. U ovom slučaju to su dve različite stvari. Posle perioda društvene učmalosti i političke apatije, demokratizacija može da znači i aklamatorno prihvatanje nekih inicijativa političkog vrha za koje se misli da mogu doneti boljitak. Takva aklamatorna situacija može da evoluirati i u određene oblike nezavisne javnosti, onda kada društvene grupe počnu da iznose svoje specifične probleme (razna socijalna i nacionalna pitanja koja nisu na dnevnom redu reformskih političkih zahvata), ili opšte društvene probleme koje trenutno samo one osećaju kao nedostatak — recimo, pitanja ljudskih prava i sloboda. U Sovjetskom savezu danas se javno ističu i takvi problemi.¹⁶ Ono što današnji posmatrači nazivaju alijansom interesa „odozgo“ i „odozdo“, kao poželjnom formom šireg procesa demokratizacije,¹⁷ predstavlja minimalni uslov socijalizacije dubljih reformskih zahteva, bez kojih će se ponoviti istorija političkih promena bez odgovarajućeg socijalnog ekvivalenta. U suprotnom, demokratizacija neće voditi demokratiji, već novom obliku „organizovanog konsenzusa“, bez evolucione perspektive i, što je od vitalnog značaja za ceo sistem, bez učinka modernizacije.

Indikator još uvek početnog, i u osnovi nesigurnog, stadija procesa reformi je važeći institucionalni ključ preko kojeg su dosadašnji zahvati sa ozbiljnijim namerama sprovedeni. Taj ključ je naprosto znak prepoznavanja sistema, a njega čini jedinstvena osovina: partija-država-društvo. Tako je junski Zakon o preduzećima, koji bi trebalo da predstavlja uvod u liberalizaciju privrednog sistema, donet u tom ključu. Plenum CK utvrdio je sve elemente tog zakona, da bi ga, svega dva dana kasnije, doneo (zapravo izglasao) najviši državni organ — Vrhovni sovjet. U ovom trenutku drugačije se i nije moglo očekivati. Zasad se može činiti najznačajnijim sadržaj tog zakona.¹⁸ Ali taj sadržaj neće biti deo realnog privrednog sistema ukoliko se u daljem odvijanju reforme ne obezbede institucionalni mehanizmi odlučivanja u kojima će odlučujuću ulogu imati privredni subjekti, a ne partijski organi i plenumi i njima podređeni državni aparat. Tek bi laicizacija partijske države u privrednoj oblasti otvorila prostor kvalifikovanom znanju, kako u tehnološkom tako i u pravnom mehanizmu, i omogućila onu vrstu društvenog sukoba koji bi, pre

nego „organizovani konsenzus“, podstakao modernizaciju.

Proces unutrašnje diferenciranosti sovjetskog društva napredovao je u poslednjoj deceniji više nego što bi to dopustio rukovodeći sloj. U tom procesu najviše do izražaja dolaze zahtevi grupa kojima su bliski interesi modernosti — u privredi zahtevi inženjera i tehničara za većim uticajem u upravi i višim socijalnim vrednovanjem, u javnom životu zahtevi određenih slojeva inteligencije za slobodom javne reči, okupljanja i udruživanja. U svojoj knjizi, Zaslavski pominje horizontalnu podelu jezika na javnu i privatnu sferu,¹⁹ javnu — koja predstavlja oficijelni jezik politike, ideologije i uprave, i privatnu — čiji jezik izražava element i potencijal nezavisne javnosti. Kada je rukovodstvo istupilo s reformskim namerama, iz ova dva izvora (privrednog i kulturno-javnog) potekla su velika očekivanja koja će moći da zadovolji samo mnogo modernija politika. U tom smislu, demokratizacija ne sme ostati samo instrument za mobilizaciju masa za podržavanje ma koliko obećavajućih mera politike. Ona, kao prostor slobodne participacije, treba da se pretvori u vrednost za sebe, mogućnost obrazovanja duha društvene autonomije i inicijativnosti. Da li će se sadašnje stanje očekivanja razviti u tom pravcu, ili će doći do restauracije „stabilnosti“, zavisi od modernizirajućih slojeva podjednako u privredi, kulturi i politici. Pre nego što bi uopšte i došlo do funkcionalne diferenciranosti društva i države, za Sovjetski Savez je neophodna medjuetapa u kojoj bi se unutar postojećih organizacija i institucija sistema (partije, države, privrednih organizacija, kulturnih ustanova, javnosti) produbila podela između tradicionalnog i modernizirajućeg pristupa društvenom razvoju. Bez daljeg predjudiciranja može se reći da su elementi te podele danas na delu.

Zaključak

Sovjetski sistem i građansko društvo su dve jako udaljene realnosti i predstave. Ipak, istorija ih je nekako dovela u vezu, iako se medjusobno i strukturno i politički isključuju. Novonastali duhovni i delatni potencijal građanskog društva u srednjoistočnoevropskim zemljama ne može ostati neutralan prema pitanju o reformama privrednog i političkog sistema u tim zemljama. Ukoliko se takve reforme budu vršile u Sovjetskom Savezu, ostali socijalistički režimi ni nemaju drugi izbor. I pored osnovnog nastojanja da se komandne pozicije vlasti sačuvaju i posle reformi, izvesno je da promene danas u ovim društvima moraju zauzeti pravac određene privredne liberalizacije i (barem) izvesne političke deregulacije. Takav bi proces oslobodio veći prostor za ličnu inicijativu i autonomnu akciju većeg broja ljudi i u različitim oblastima, što bi posle određenog kumuliranog iskustva rezultiralo novim kulturno-normativnim obrascima, samostalnim društvenim organizacijama i drugačijim društvenim i državnim institucijama. Pošto neka srednjoistočnoevropska društva već imaju ovakvih kumuliranih iskustava, aktuelnim postaje pitanje o pravcima promena u Sovjetskom Savezu. Njegova potreba za vojno-političkim podređivanjem ostalih zemalja socijalističke zajednice proizlazi iz nesigurnosti njegovog privrednog i kulturnog razvitka. Moguć je, dakle, obratan zaključak: reforme koje bi podstakle privredni i kulturni razvitak Sovjetskog Saveza u pravcu modernizacije, smanjile bi potrebu za njegovom vojno-političkom hegemonijom. Izgleda da je dalji razvoj građanskog društva u onim zemljama u kojima je on započet vezan jedino za ovakvu perspektivu promena u vodećoj zemlji zajednice.

NAPOMENE:

¹Upor. A. Arato, „Istočno-evropski marksizam“, „Theoria“, br. 3/83, str. 86, kao i T. Mastnak, „Dalje od istočnoevropskog marksizma“, „Medjunarodni radnički pokret“, br. 3—4/86, str. 109—111.

² Tako je oktobra 1978. u „Akcionom programu poljske opozicije“ (KOR) pisalo: „Poslednjih godina preporodjeno samoorganizovano društveno delovanje sastoji se u organizaciji jednog autentičnog javnog mnjenja, odbrane od represija, formulisanja realističkih zahteva društva i od probijanja državnog monopola u informativnoj delatnosti.“ Zbornik *Društveni pokreti i politički sistem u Poljskoj (1956–1981)*, prir. Vladimir Lay, Centar za filozofiju i društvenu teoriju IDN, Beograd, 1985, str. 124.

³ Reč je o Programu ove organizacije donetom na njenom prvom i jedinom zemaljskom kongresu 16. X. 1981, konkretno, o onim tačkama Programa u kojima je iznet zahtev za promenama državnih institucija i organizacije vlasti. Vid. Program u pomenutom zborniku, naročito tačke 11 i 19–22 (str. 369, 377–390).

⁴ Georgy Konrad, *Antipolitik. Mitteleuropäische Meditationen*, Suhrkamp V. Frankfurt/M, 1985, S. 189.

⁵ Ibid. S. 213.

⁶ Upor. A. Arato, „Civilna družba proti državi. Poljska 1980–1981.“ u zborniku *Socijalistična civilna družba?*, Krt, Ljubljana, 1985, str. 156.

⁷ Rasprava koja se poslednjih godina razvila o temi „srednja Evropa“ pruža već određeni materijal za odgovor na postavljeno pitanje. Vid. sveske časopisa „Gordogan“ 17–18/85 i 23–24/87. sa više stranih i domaćih priloga.

⁸ Vid. G. Konrad, nav. delo, S. 177.

⁹ Ibid. S. 175.

¹⁰ Vid. Klaus Ofe (C. Ofe), „Novi društveni pokreti – izazov granicama institucionalne politike“, u zborniku *Obnova utopijskih energija*, prir. V. Pavlović, IIC, Beograd, 1987, str. 150–151, kao i rad istog autora „Konkurrenzparteite und kollektive politische Identität“ u zborniku *Parlamentarisches Ritual und politische Alternative*, prir. Roland Roth, Campus Verlag, 1980. S. 35–38.

¹¹ K. Ofe, „Novi društveni pokreti . . .“, str. 151, 153.

¹² Vid. John Keane, „Liberalism under Siege: Power, Legitimation and the Fate of Modern Contract Theory“ u njegovoj knjizi *Public Life and Late Capitalism*, Cambridge University Press, London, 1984, p. 257.

¹³ G. Konrad, nav. delo, S. 75.

¹⁴ Vid. Viktor Zaslavski, *Neostaljinistička država*, Naprijed, Zagreb, 1985. Reč je o sistemu koji se reprodukovao u periodu Brežnjeve vladavine iz kojeg su u nasleđe Gorbačovu ostale trajne strukture upravljanja, socijalne diferencijacije i konsenzusa.

¹⁵ Vid. Zdenek Mlynar, „Kreuzweg der politischen Reform“, „Sozialismus“, 2/87, S. 46.

¹⁶ U tom pogledu danas su u centru pažnje nacionalno pitanje (dogadjaji u Alma Ati, demonstracije krimskih Tataka i Jevreja u Moskvi, poslednji dogadjaji u tri baltičke republike) i problem ljudskih prava. Za ovo poslednje vid. pismo A. Saharova M. Gorbačovu, prevedeno u časopisu „Pismo br. 10/87, str. 258–261.

¹⁷ Vid. tekst Zdeneka Mlynara „The Chances of Gorbachev's Reforms“ pripremljen za skup (koji nije održan) Centra za filozofiju i društvenu teoriju IDN iz Beograda o društvenim promenama u zemljama realnog socijalizma (str. 3).

¹⁸ Elementi samofinansiranja preduzeća, učešće u izboru rukovodioca, odgovornost za zalihe, obaveza troškovnog računa, promene u sistemu cena, u kreditnom i monetarnom sistemu.

¹⁹ *Neostaljinistička država*, nav. delo, str. 87.